
PROŽÍVÁNÍ SVĚTA A PŘIROZENÝ JAZYK

(K CELOSTNÍMU POJETÍ JAZYKA A JAZYKOVĚDY V DÍLE
JANA KOŘENSKÉHO)

MILOSLAV VONDRÁČEK

EXPERIENCE THE WORLD AND NATURAL LANGUAGE

(TO THE COMPREHENSIVE CONCEPT OF LANGUAGE AND LINGUISTICS IN THE WORKS
OF JAN KOŘENSKÝ)

Kořenský's linguistic work makes references to philosophy, logic, mathematics and their methodology. Here is an attempt to look at this work from the perspective of leading philosophers. The text presents a comparison of their ways of seeing the world, their correspondences and differences.

Keywords: holism; structuralism; phenomenology; procedural grammar; emergent grammar; Prague School

Motto:

Ale ať jest tomu již jakkoli, zůstává posléze fakt, že všechny horizonty jsou mezi sebou v určitém vzájemném spojení, že nejsou nikterak navzájem izolovány. To tkví již ve faktu, že k nim všem přísluší jediné subjektivní prožívání, které nemůže bez ztráty své identity přecházeti od jednoho k druhému, že vždy je možno takovou cestu, a tudíž i celkovou orientační mapu horizontového vědomí najíti (Patočka 2014, 80–81).

ÚVOD

Jazyk a styl lingvistických studií Jana Kořenského nedává čtenáři nic zdarma. Zato stane-li se někdo jejich čtenářem, nabízí se mu zážitek ne nepodobný četbě textů evropské filozofické tradice druhé půle 19. a podstatné části 20. století: textů hutných, důsledných v úsilí o formulační preciznost, přitom obrazností až básnivých, a ovšem jazykově inovativních. Není to nijak překvapivé, protože ač Kořenský podobné zdroje významně necituje,⁽¹⁾ zjevně se podílely na formování jeho pohledu na svět a na člověka obdařeného jazykem coby součást světa.

Kdo zažil přednášky Jana Kořenského, ví, že se v nich vplétala slova *gnóze*, *epistémé*, *noetika*, *ontologie* do témat *strojový jazyk*, *umělý intelekt*, *kybernetika*, *teoretická fyzika*, *teorie deterministického chaosu*, *termodynamika* a dalších, jen zdánlivě nesouvisejících. V tomto duchovním prostoru, odkazujícím k přírodním vědám, matematice, logice a filozofii starověké i novodobé,⁽²⁾ se jazyk vznáší coby předmět zájmu jako plazma v magnetickém poli; posluchači, vtaženi do kognitivních her, tu upínají pozornost k určujícímu všudypřítomnému a všesměrovému komunikačnímu procesu.⁽³⁾

Vnitřní potřeba a schopnost propojovat různorodá témata a metody, zaujímat k nim i značně kritická stanoviska a současně k nim

1 Před citací dává J. Kořenský přednost volným odkazům jako k dalším zdrojům inspirace.

2 „Jest se vzdát hierarchií s typologií věd, které pocházejí z předminulého století a které staví tu matematiku a logiku (kterou ovšem?), tu filozofii (viz předchozí otázka) na pomyslný vrchol hierarchie noetických aktivit či do pozice závazné metody. Neznamená to ovšem noetickou a metodologickou atomizaci způsobů věd a vědění – tzv. synkretizaci typickou pro postmodernu. Vhodnou cestou jsou formulující se vědy o komplexitě nebo např. chápání matematiky jako kulturní univerzálie (naší) civilizace / kultury ve smyslu prací P. Vopěnky“ (Kořenský 2014, 69).

3 Nejde o podnik v žádném směru prvoplánový. Kořenský zkoumá všechny interdisciplinární potenciality, na druhou stranu Hjelmslev, pro Kořenského mimořádná autorita, rozkrývá četná matenata. „Musíme přenechat specialistům z různých oblastí, aby rozhodli, do jaké míry např. takzvané znakové systémy matematiky nebo logiky nebo např. jisté druhy umění, jako je hudba, mají být z tohoto hlediska definovány jako sémiotika nebo nikoli. Není vyloučeno, že logické pojetí sémiotiky o jednom plánu je dáno tím, že se za výchozí disk, jak se zdá, braly struktury, jež podle naší definice nejsou sémiotikou, které se tudíž podstatně od vlastních sémiotických struktur odchyľují, a u nichž se ukvapeně usilovalo o generalizaci“ (Hjelmslev 1972, 118).

chovat i jistý respekt⁽⁴⁾ odpovídá jinému osobnostnímu rysu Jana Kořenského; ten pro autora této stati před mnoha lety pojmenoval (a podstatně tak pomohl odhalit) jeden ze studentů pana profesora: odpovídá jeho konsilientnímu založení.⁽⁵⁾

1 HOLISTICKÁ VÝCHODISKA

Vystihuje-li něco ve zkratce přístup Jana Kořenského k řečové činnosti a lingvistice, je to holistické nazírání světa a řeči v něm, celostní přístup, jak ho známe z medicíny, ale také z prací Gottloba Frega,⁽⁶⁾ nověji i z díla Donalda Davidsona⁽⁷⁾ či W. V. O. Quina⁽⁸⁾ – a jak vůbec je nezbytným předpokladem strukturalistického myšlení, nebo pochopení funkcí živého organismu, jakým je člověk se svou komunikační výbavou a lidské společnosti obecně.⁽⁹⁾

4 „Můj osobní paradox ‚na vlně‘ respektu k postmoderní kritice každého racionalismu a zejména se zřetelem k výše zmíněným podnětům teoretické fyziky spočívá v tom, že volám po racionalismu nového typu, jenž se zřídá všech axiomat dosavadních racionalismů, a je tedy post-postmoderním racionalismem“ (Kořenský 2014, 68).

5 Na kolokviu k poctě Jana Kořenského na tato má slova obratem reagoval zmíněný někdejší student Dan Faltýnek, dnes erudovaný akademický pracovník, že tuto charakteristiku převzal od Oldřicha Uličného (vrstevníka a dlouhodobého soupeřníka J. Kořenského). Ten, jsa rovněž přítomen, sice korigoval (mou) formu slova na konsiliantní, ale bez váhání potvrdil původ i přiměřenost označení („sjednocující“, „harmonizující“, „směřující k souladu“). Považuji za cenné, že se tak vcelku nečekaně a náhodně stala očividnou i přirozená vloha J. Kořenského propojovat nad společnými tématy i generace – řečeno s J. Patočkou: při setkání u věci. Neboť „[b]ýt ve světě znamená být u věci a v možnostech spolu s druhými“ (Chvatík 2007, 9).

6 K celostnímu přístupu zavazuje druhý princip Fregova úvodu k *Základům aritmetiky*: „Na význam slov je třeba se ptát v souvislosti věty a nikoli v jejich izolaci. [...] Nedodrží-li se druhý princip, jsme téměř nuceni brát za význam slov vnitřní obrazy nebo akty jednotlivé duše, a tím se prohrěšovat proti prvnímu principu. [Tedy je] třeba ostře oddělovat psychologické od logického, subjektivní od objektivního“ (Frege 2011, 152).

7 Davidson k tomu rozpracovává pojem intersubjektivit (Edmund Husserl) a jazyk nahlíží jako intersubjektivní (sociální) fenomén (Davidson 2004).

8 K empirické evidenci vztahu mezi celkem jazyka a celkem světa a k mnohosti řešení, jak spojit slova s odpovídajícími částmi světa, odkazuje Quinův pojem „ontologická relativita“, k jejímu popření v duchu logického atomismu naopak pojem „mýtus muzea“ (více viz Peregrin 1998, 21).

9 V tom směru nijak nenarážím na Humboldtovy nebo pozdější Weisgerberovy romantické či neoromantické představy o jazyku jako duchu národa a hybné síle společnosti.

I raně atomistický Ludwig Wittgenstein, jehož práce Jan Kořen-
ský dobře znal, deklaruje souvztažnost celku světa a celku jazyka,
resp. jejich hranic.⁽¹⁰⁾ V souhrnu snad lze formulovat strukturalistick-
ý princip: hodnota každé jednotky systému je dána hodnotou jed-
notek okolních.⁽¹¹⁾ Bez ponětí o systému v jeho celistvosti by veškeré
strukturalistické algoritmy⁽¹²⁾ přidělování hodnot výrazům nemohly
fungovat. (K tomu připočtíme dále zmíněnou neobyčejnou dynamiku
takového celku v jeho parolové re/prezentaci, snad pochopitelnější
srovnáním s – náročně rozkrývaným – během kognitivních procesů.)

U Kořenského se holistická východiska promítají do komplementár-
ního chápání lexikonu a gramatiky, dvou tradičně odlišovaných sfér
jazyka, jež jsou v Kořenského interpretaci (jen) dvěma stránkami téže
mince.⁽¹³⁾ Totéž lze říct o komplementaritě jazyka a řeči, jež nemusejí
být, resp. nemohou a nemají být (nezbytně) zkoumány samostatně,⁽¹⁴⁾
či dokonce s upřednostněním relativně statického abstraktního systé-
mu.⁽¹⁵⁾ Právě tak Kořenický bdí nad vyváženou komplexností sémiotické
triády: syntax, sémantika, pragmatika (Kořenický 1989, 73). A podob-

10 V *Traktátu logicko-filozofickém* Wittgenstein postuluje, že „(5.6) [h]ranice mého jazyka znamenají hranice mého světa.“, přičemž platí, že „(4.001) [c]elek vět je jazyk“ a zároveň „(1.11) [s]vět je určen fakty a tím, že to jsou všechny fakty“, že „(2.04) [c]elek existujících stavů věci je svět“ a že „(3.01) [c]elek pravdivých myšlenek je obraz světa“ (Wittgenstein 2017).

11 V této myšlence se už prosazuje ne přímo Fregova, ale fregovská kompozicionalita, resp. kontextuálnost. K ní ilustrativní: „Dosadíme-li v $a + a - a = a$ za a libovolné, ale všude totéž číslo, pak vždy dostaneme pravdivou rovnost. Písmeno a se používá právě v tomto smyslu. Jenže u jedničky je tomu zcela jinak. Můžeme v rovnosti $1 + 1 = 2$ dosadit za obě jedničky týž předmět, například Měsíc? Spíše se zdá, že za první jedničku musíme dosadit něco jiného než za druhou“ (Frege 2011, 145).

12 O vztahu J. Kořenského k strukturalismu v té podobě, jak se formoval vůči fonetickému materiálu řeči, dále, stejně jako k ranému období L. Wittgensteina.

13 „Otázka [...] zní, jak uspořádat, přesněji řečeno distribuovat informace nezbytné k dosažení příslušného cíle mezi složku, již říkáme ‚slovník‘, a složku, již říkáme ‚gramatika‘. Platí tu nepřímá úměra, zjednodušeně řečeno, čím víc dat ve ‚slovníku‘ jako v tezauru, v zásobníku jednotek, tím jednodušší operační gramatická pravidla a naopak“ (Kořenický 2014, 232).

14 Jan Kořenický tak po svém ztvárňuje, co později Gerhard Helbig označí za komunikačně-pragmatický obrat, datovaný k počátku 70. let 20. století (Helbig 1991; Kořenický znovu 2014, 75–83).

15 „Jazyk a řeč jsou jediným globálním objektem, jehož tradiční ‚rozdělování‘ je objektivně nežádoucí“ (Kořenický 1989, 11).

ně významně se zřetel k celku projeví v Kořenského traktování soustavy pádů¹⁶ (jež tak vzdorují binárnímu pojetí, rozpracovanému na jiných rovinách jazyka Pražskou školou).

K celku ale Kořenský odkazuje i v příležitostných ilustračních kauzistikách: Tak „[z] hlediska obecné teorie systémů je [...] porada (stejně jako řízení sociálních procesů vůbec) celostní dynamický otevřený samoregulativní systém“ (Kořenský 1989, 51). Nepřehlédněme zde další rys připisovaný soustavě: důraz kladený J. Kořenským na autoregulativní povahu systému je – vedle jeho dynamiky – závažný, zásadní, principiální, neopominutelný.¹⁷

Celostní přístup je srozumitelným rámcem velkoryse načrtnuté podmínky Kořenského konceptu procesuálních gramatik (průniku gramatiky podavatele a gramatiky příjemce) a gramatik emergentních: „noetickým prostorem [...] je obecná teorie systémů od jejich holistických a bertalanffyovských východisek, přes obecnou teorii informace, až po současné teorie věd o komplexitě včetně poznatků teorií termodynamiky a s nimi spjatých teorií termodynamického chaosu“ (Kořenský 2014, 184).

Odtud zpět k dosud jen naznačeným důsledkům zrovnoprávnění holistického, dynamického a samoregulačního aspektu jazykového systému: „Procesuální přístup předpokládá a vyžaduje, aby proces aktuálních sémiotických interakcí včetně struktury předpokladů k řeči a textu byl odděleně re-konstruován [...]“ (Kořenský 1989, 182). Pro-

16 „Považujeme pád substantiva za výrazný relační princip, který je konstituentem gramaticko-sémantické struktury výpovědi [...]. Přímý vztah ke skutečnosti má struktura výpovědi (mající tu vlastnost, že je formou prázdné jazykové intence, která dochází naplnění smysly nazíraných předmětností, která je tedy v této podobě specificky jazykovou formou smyslu. Slovo (substantivum) je gramatickou slovnědruhovou podstatou a souborem svých gramatických kategorií, jejichž jádrem je relační princip – pád, konstituentem výpovědní struktury, která má svůj funkční smysl jen ve vztahu ke svým konstituentům; substantivum a jeho relační princip je jedním z nich. Také tyto konstituenty však mají svůj funkční smysl jen ve vztahu k celku struktury výpovědi“ (Kořenský 1972, 12).

17 Zdá se zbytečné připomínat východiska platná od dob F. de Saussura; ovšem přežívající připouštění výrazové polymorfie se zcela identickou sémantickou, ba i pragmatickou interpretací (absolutní synonymie) nechť je pohnutkou k opatrnosti a k důsledným metodickým návratům.

mítneme-li zásady procesuálního modelování na pozadí např. pražského strukturalismu, pak je třeba zdůraznit toto:

Proces řeči, procesuálně pojatý text ve výše uvedeném smyslu je nejen tzv. materiálem, ale teoreticky cílovým objektem. Jazykové, langové předpoklady řečové činnosti jsou nazírány jako integrální součást procesu řečové činnosti, jako vytvářivý a vytvářený předpoklad řečové činnosti [...]. Nejen řeč, ale i tzv. jazyk je procesuální kontinuum, což předpokládá důslednou aplikaci funkčního principu (Kořenský 1989, 182).

2 PŘÍROZENÝ JAZYK

Kořenského *Teorie přirozeného jazyka* vychází roku 1989; rukopis tedy vznikl za podmínek nevstřícných přísunu literatury nemarxistických lingvistických a filozofických proudů. Autor přesto inspirace z těchto zdrojů vnímá, některé cituje. V domácím prostředí jej neminulo hluboce lidské dílo Jana Patočky,⁽¹⁸⁾ pro něž jsou „přirozený jazyk“ a „přirozený svět“ osnovní pojmy. S Patočkou přirozeně poznává i fenomenologické dílo Husserlovo a Heideggerovo, jež považuje i v nových podmínkách za hodné zkoumání.⁽¹⁹⁾

18 Stáváme se svědky několikanásobného paradoxu: J. Kořenský cituje Jana Patočku (nadlouho naposled) v titulu vycházejícím v roce 1972 – v roce, kdy byl Patočka nuceně penzionován, tj. bylo mu zamezeno v univerzitním působení (a o pět let později byl jako jeden z mluvčích Charty 77 umučen StB). Publikace přes tento jmenovitý odkaz unikla pozornosti cenzorů, zlikvidována nebyla. Vyšla na ni jediná recenze, další časopisy už odmítaly posudky přijmout. Citace se týkala relativně nevinné husserlovské studie: „Je třeba nejprve vyjasnit pojem ‚skutečnost‘, kterým se v lingvistice často operuje, ale který není stále dost jasný. Je zřejmé, že je to problém denotátů a designátů jazykových jednotek, nejen ovšem lexikálních jednotek, ale i kategorií, strukturních principů. Řečeno z hlediska fenomenologického, jde o lišení jazyka jako prázdné intence od naplnění této prázdné intence smysly nazíraných předmětností a od předpokladu existence těchto předmětností samých. (Srov. stať J. Patočky [51])“ – „[51] PATOČKA J., Husserlův pojem názoru a prafenomen jazyka, SaS 29, 1968“ (Kořenský 1972, 11, 89).

19 „V tomto kontextu bude pro lingvisty cennou inspirací, jestliže se objeví i u nás práce rozvíjející třeba Heideggerovy myšlenky o jazyce a řeči, práce rozvíjející inspirativní sílu zmínek o lidské řeči v posledních pracích Patočkových [...]“ (Kořenský 2014, 12).

Tak u Jana Kořenského zaznamenáváme ne nevůli ke konstruktům čistě langové lingvistiky, ale snahu přesáhnout je permanentním poukazováním k parole, ke komunikaci zahrnující v plné míře faktor lidský v jeho sociální dimenzi, včetně podmínek komunikace. To vše si dobře uvědomíme právě na pozadí studií Patočkových.

Patočka vnáší do našeho prostoru Husserlovu senzitivitu ke kontrastu světa teoretických konstrukcí a běžného života, který teorie nedokáže pojmut – a snad o něco takového ani neusilují. Fenomenologie je pokusem o překročení této proluky. Patočka tematizuje přirozenou lidskou evidenci celku přirozeného světa jako smyslovou zkušenost s ním, podněcující aktivitu (Patočka 2008, 134). Výsledkem je průzračný náhled života jako ubírání se k horizontům, jež se otvírají, a jejich naplňování. Odtud i název mé stati.⁽²⁰⁾

Zájem Kořenského o řečovou činnost jej musel vcelku zákonitě přivést k fenomenologii, tak jako zástupci tohoto proudu nemohli pominout roli řeči (jazyka) ve vztahování se ke světu a druhému člověku jako elementu tohoto světa.

Není to jen elán k pouhým věcem, ale v první řadě elán k druhým bytostem, jako jsme my. Druhé bytosti jsou jádra analogických dynamismů. Tyto bytosti mají svým centrem opět nás. Proto k návratu k sobě stačí pokračovat v témže směru.

Vodítkem našich úvah je gramatická struktura jazyka. Jádrem jazyka jako mluvy (tj. v situaci – mluvíme v určité situaci a rozumíme tomu, co říkáme, z té situace) je pra[-]situace: já hovořím s tebou o něm nebo o něčem. To vychází ze základní personální situace, která je v jazyce vždy již předpokládána (Patočka 1995a, 43).

20 Bylo možno hovořit v Patočkově duchu podstatněji o zakoušení světa. Pojem formovaný během autenticky zakoušeného válečného konfliktu však ušetřím, dáváje zde dílem prostor také aluzi na kontexty danešovské: *Užívání a prožívání jazyka*.

Co nazývají fenomenologové výchozí konfigurací *já – ty – ono*, je pro Kořenského široce sociolingvisticky⁽²¹⁾ chápaná komunikační situace.⁽²²⁾ Způsob, jakým takový výsek komplexního vjemového pole ilustruje Patočka, zahrnuje dosud zmíněné aspekty – respekt k celku i jeho dynamiku. Ne náhodou působí citovaný fragment jako aluze na Wittgensteina:

Člověk a svět jsou koreláty. [...] Svět – soubor všeho, co existuje – tvoří pozadí života člověka. Člověk je na světě, i když si výslovně svůj vztah ke světu neuvědomuje. Vždy, když má lidskou zkušenost, patří k ní univerzální horizont. Vždy bude vycházet z blízkého ke vzdálenému, mění se jen styl vycházení (Patočka 1995b, 129).

Jako u fenomenologů, tak také u Kořenského se setkáváme se zájmem o lidskou interakci v její bezprostřednosti a o jazyk jako přirozenou součást vzájemných mezilidských vazeb.⁽²³⁾ To ovšem Kořenského ponouká vyslovovat se k teoretickým a metodologic-

21 Kořenského zjevně přitahuje sepětí lingvistiky a sociologie v sociolingvistice. „Pro interdisciplinaritu lingvistiky a sociologie je relevantní i zjištění určitého paralelismu základního novodobého vývoje obou věd. Základní vývojovou fází sociologie a české novodobé lingvistiky je období klasického strukturalismu (řečeno z hlediska lingvistiky), klasické pozitivní sociologie (viděno z pozice sociologie). Je tedy možno předpokládat vztah metodologické kompatibility již mezi teoriemi Comtovými a Spencerovými a teoriemi klasické pražské školy“ (Kořenský 1989, 21).

22 Ta je určujícím momentem analýzy diskursu, kterou Kořenský přijímá se značnými výhradami: „[m]nohé aparáty zahrnované pod analýzy diskursu v žádném případě nemůžeme chápat jako důsledně interakcionistické, procesuální přístupy“ (Kořenský 2014, 58). Pro Kořenského je v tom ohledu překážkou i nedostatečné objasnění vztahu k předpokladům řeči: „Pro ‚kompromisní‘ přístupy je charakteristické, že se zaměřují na některou z fází komunikačního procesu, aniž by explicitně formulovaly svou ‚příslušnost‘ k ‚langue-parolovému‘ nebo ‚monistickému‘ východisku. To je charakteristické pro celou řadu ‚algoritmizovaných‘ postupů označovaných jako analýza diskursu, analýza dialogu, konverzační analýzy, pokud ovšem zcela nerezignují na konstrukci jazyka ve smyslu langue. Sem zjevně patří i kognitivní sémantiky, které jsou mnohdy (překvapivě?) velmi závislé na v podstatě klasických strukturalistických lexikologických modelech. [...] Složka, kterou mám na mysli, není bez kontaktu se sapirovskými, whorfovskými, případně weisgerberovskými přístupy. Právě v tomto kontextu jsou představy o sémantice řečové činnosti – např. na rozdíl od procesuálních přístupů – dosti závislé na langově pojatých deskriptcích lexikálního systému“ (Kořenský 2014, 61).

23 „Z konfrontace klasických a současných globálních objektů jazykovědy je zřejmé, proč je účelné nemluvit o jazykovědě, ale o vědách zabývajících se ‚fenomény a okolnostmi přirozené mezilidské komunikace‘“ (Kořenský 1989, 11).

kým aspektům jazyka, resp. podněcovat k činnostně zaměřenému výzkumu jazykového jednání – a ve výsledku pak jazyka samého.⁽²⁴⁾

S přesahem k didaktice češtiny jako cizího jazyka říká J. Kořenský pregnančně:

Cizinec nemá nabývat teoretických znalostí daných kulturními a kultivačními záměry, ale má být vzděláván ve schopnosti zvládnout řečovou složku sociálního chování ve standardních vztazích. Má být pouze připravován k řečovému chování v konkrétním sociálním prostředí, nikoli teoreticky poučován o ideálu národního jazyka jako celku, o pravidlech a „pravidlech“ češtiny, jejichž relevance je dána spíše prezentační tradicí a zřetelem ke kultivaci rodilého mluvčího než zřeteli komunikační praxe (Kořenský 1989, 57).

3 DYNAMIKA SYSTÉMU

Gottlob Frege je spojován s myšlenkou kompozicionality významu, resp. je považován za jejího původce; není v ní však zdaleka důsledný: s během času stále podstatněji zmiňuje i kontextuální povahu významu, resp. vazby mezi významem a kontextem. To vše na pozadí recipovaného celku jakožto podmínce přiřazení hodnot výrazům. Což je bytostný základ strukturalismu.

Představme si nyní tento systém ne jako statický soubor jednotek ve vztazích, tedy ve statické struktuře, ale jako neobyčejně dynamický systém, v němž se pro každý okamžik komunikace každé z forem přiřazuje hodnota (význam) na základě konstelace jednotek okolních. Můžeme také uchovat obě (dynamické) představy vedle sebe:

24 „Základním pojmem analýzy bude komunikační událost. Jde o fragment sociální reality mající z hlediska obecné teorie systémů charakter dynamického otevřeného autoregulativního systému, tj. modelující procesy probíhají v čase a prostoru a zahrnují ve své struktuře partnery komunikace, kanály, obsah a formy komunikace (prvky obligatorní), dále pak pojmy jako aparatura, zařízení, objekty (fakultativní prvky charakterizující prostředí, v němž se komunikace uskutečňuje). [...] Jde o popis hierarchických vztahů mezi osobnostními strukturami, nezbytné prvky skupinových norem chování, postojů vyplývajících z globální atmosféry a kohezních vlastností sociální skupiny“ (Kořenský 1989, 33).

systém a strukturu v abstraktním inventáři prostředků národního jazyka coby hypotetický průnik individuálních kompetencí, v němž intenze a extenze každé z jednotek je limitována jednotkami okolními, a systém a strukturu aktualizovanou v parolové produkčně-percepční realizaci (s mírou vágnosti danou pragmatickými charakteristikami komunikace).⁽²⁵⁾ Právě k dynamickému aspektu systému a struktury snad odkazuje Jan Kořenský, a to formou znovu až nápadně připomínající postuláty Wittgensteinova *Traktátu*: „5.1. Řeč jako zvnějšněné rozumné myšlení je pohyb významů, neboť rozumné myšlení je pohyb významů“ (Kořenský 1989, 86).

Výše jsem naznačil, že postoj Jana Kořenského k pražskému strukturalismu je spíše zdrženlivě opatrný, výběrový, stejně jako k saussurovskému konstruktovi langue. Touž příčinu má střízlivý přístup ke způsobu uvažování raného Wittgensteina. Respektive, řečeno opačně, vše naráz vysvětluje neskrývaný obdiv k Wittgensteinovu myšlenkovému posunu (stejně jako pozornost věnovaná vývoji analytické filozofie)⁽²⁶⁾ a proudů postanalytických – i s četnými odbočkami k Derridovi).⁽²⁷⁾

25 Otevřenost Jana Kořenského metodologii přírodních věd má za důsledek akceptaci mnoha vítaných kvalit, jež standardní pozitivistický přístup víceméně vylučoval, zejm. neurčitosti. „Soudím, že myšlenkový pohyb, pohyb významů, který se uskutečnil v teoretické fyzice v souvislosti s řešením problémů mikrostrukturních vlastností hmoty, představuje nejen instruktivní, ale i určující cestu ke každému vymezení podmínek pro užívání souborů termínů, jako je determinita, indeterminita, určitost, vágnost apod. [...] 2.2.1.2 Indeterminita jako neurčitost – chápána nikoli jako vlastnost, ale jako relace, jako rozpor původních teorií vlnové a korpuskulární, řešený příslušnou syntézou v podobě kvantové mechaniky, a to matematicky kvantově mechanickým formalismem (maticový počet). 2.2.1.3 Jednota faktoru ontologického a gnoseologického v reálné, nikoli pouze proklamativní podobě – vědomí určující úlohy noetických instrumentů [...]. Spor o to, zda jde o stav věcí vykládaný jako neurčitost ve smyslu ‚pouze‘ gnoseologickém, nebo i ontologickém, je řešen překonaním původní klasické mechanické teorie kvantovou mechanikou“ (Kořenský 2004, 17).

26 Jan Kořenský se zaujetím cituje vlivný text Johna R. Searla „What is a speech act? (In *The philosophy of language*. Ed. J. R. Searle. London: Oxford University Press 1971, s. 39–53). Konstatuje mj., že „[p]ostoj k Searlově teorii je mnohdy příznáčný pro pochopení lingvistických teorií umělého intelektu [...]. Komunikace se chápe ve smyslu teorie her, odtud i u něho obliba exemplifikovat jazykové jevy odkazem na šachy; jeho pojetí vztahu sémantiky a pragmatiky charakterizuje, že šachové figury nemají žádný význam, všechny jejich vlastnosti vyplývají z pravidel jejich užívání“ (Kořenský 1989, 77, 101).

27 „V našem kontextu je snadné poukázat i k Derridovým kritickým analýzám klasického lingvistického strukturalismu. [9] Jde o kritiku novověkých, v podstatě pozitivistických teorií reprezentace v pojetí znaků a zdůraznění ‚hry diferencí‘ znaků. Srov. Derrida, 1973, 1976, 1978“ (Kořenský 2014, 19).

Uvedeme některé příklady: uplatnění komunikačního pojetí staví do centra pozornosti sám proces řeči, verbální komunikaci; jazyk, langue, systém jazykových prostředků jako z lingvistického hlediska nejvýznamnější soubor předpokladů řečové činnosti, předpokladové báze, tento přístup „neruší“, pouze jej nikoli jen empiricky, ale i důsledně teoreticky nazírá v jednotě, ve funkční interakci a závislosti s procesem produkce a recepce řeči. Pouze v tomto smyslu je odmítáno oddělené řešení jazyka a řeči (srov. právě z tohoto hlediska pozoruhodnost vývoje názorů Wittgensteinových od *Traktátu k Filozofickým zkoumáním*) (Kořenský 2014, 14–15).

Co Kořenský na Pražské škole jednoznačně oceňuje, jsou všechny momenty akcentující proces a přirozenou neostrost hranic.⁽²⁸⁾

Nejen řeč, ale i tzv. jazyk je procesuální kontinuum, což předpokládá důslednou aplikaci funkčního principu. Tradiční abstrakční, statizující jednotkotvorné teoretické postupy musejí být odmítnuty. Roste naopak význam takových pojmových prostředků, které ve strukturalistické tradici druhotně dynamizovaly původně statické, vysoce abstrakční, ostře diferenciací představy o prvcích systému jazyka. Roste tedy význam takových pojmů, jako jsou terapeutické změny, vnější příčiny terapeutických změn, příznakové užití prostředku, neutralizace protikladů (tedy procesy směřující z řeči do jazyka) nebo pružná stabilita

28 Díky otevřenosti přírodním vědám objevuje J. Kořenský přínos teorií chaosu pro vědy humanitní. „8.1 Pokud jde o užívání výrazů řád a chaos v konceptuálním smyslu, budu rozlišovat dvojí pojetí: 8.1.1. Opozice chaos – řád, chaos jako nepřítomnost řádu. [...] 8.1.2 Chaos jako zcela určitý způsob definování řádu, systému, strukturovanosti, organizace. Typ řádu. Toto pojetí řádu je vlastní matematicky založenému přírodovědnému myšlení a liší se od předchozího pojetí tím, že není založeno na principu opozice, ale na principu graduálnosti, přesněji řečeno gradualizované nepřítomnosti některých faktorů strukturality, „původně“ definující řád. Zdá se, že deterministický chaos je vlastně deterministicky pojatým nelineárním otevřeným dynamickým makrosystémům [...]. 8.2 Dodejme, že výše konstatované pozitivní, noeticko-hodnotově příznivé posuzování chaosu v rámci opozice chaos – řád má dva zdroje [...]“ (Kořenský 2004, 57).

systému (důsledek procesů směřujících z řeči do jazyka). Tyto teorémy vždy nejlépe postihovaly charakter řeči a jejích předpokladů, nebo jako by sekundárně uchopovaly kontinuální dynamiku řeči a jejích předpokladů (Kořenský 1989, 182–183).

Jakkoli klade (zejména „pozdní“) Kořenský důraz na procesuální aspekt řeči ve společenském dění, nedovolím si označit jeho přístup za „monistický“ – a za monistu se nepovažuje ani sám Kořenský. Pro pochopení jeho vztahu k systému (langue) je ale výtečné nahlédnout, jak vnímá postoje blízké takovému monismu; zdá se, že nikoli bez sympatií:⁽²⁹⁾

Dosti řídké, třebaže pro ‚monistický‘ postoj typické, jsou aparáty, které usilují o diferencovanou, vyváženou, teoreticky jednotnou pozornost celku řečové činnosti. Jejich vlastností má být teoretická činnost zaměřená důsledně na interaktivitu, „hernost“, na diferenciaci široce a interdisciplinárně chápaných předpokladů produktivní a receptivní činnosti. Pokud konstatují předpoklady řečové činnosti [v tradiční terminologii systém ve smyslu langue – pozn. MV], pak jediné jako velmi dynamické interaktivní sítě mající charakter proměnlivého sedimentu aktuálních řečových procesů (Kořenský 2014, 60–61).

Dlouho předtím, než se Jan Kořenský pustil na pole herní metafory, promýšlel obsahové aspekty řeči. Prochází v zásadě stejnou cestou dilemat jako L. Wittgenstein – a dospívá k preferenci deskriptivního

29 Sympatie jsou zřejmé i z toho, že na jiném místě užívá týchž charakteristik ve vztahu k procesuálním a emergentním gramatikám, jež ve svých přístupech favorizuje: „V případě procesuálních gramatik jde o aparáty, které usilují o diferencovanou, vyváženou, teoreticky jednotnou pozornost celku řečové činnosti. Jejich vlastností má být teoretická činnost zaměřená důsledně na interaktivitu, ‚hernost‘, na diferenciaci široce a interdisciplinárně chápaných předpokladů produktivní a receptivní činnosti. Pokud konstruuji předpoklady řečové činnosti, pak jediné jako velmi dynamické interaktivní sítě, mající charakter proměnlivého sedimentu aktuálních řečových procesů“ (Kořenský 2014, 78).

modelu obsah → výraz.⁽³⁰⁾ To samo významně předurčuje dynamic-kou povahu předmětu zkoumání. Předně ovšem bylo náročné takový postup obhájit.⁽³¹⁾ Kořenský argumentuje:

[N]amítá se, že zatímco jednotky výrazové struktury [...] jsou nespornou bezprostřední objektivní daností, jsou objekty obsahového, sémantického východiska zásadně hypotetické, mají charakter postulátů. Jestliže se však důkladněji podíváme na problémy, které má se svými objekty současná fonetika a fonologie, zvláště pokud se je pokouší odhalit bez zřetele k významu, je zřejmé, že ani objekty výrazové struktury nejsou bezprostředně empirickou daností, neboť bez soustavného zřetele k významům badateli známým (nebo badatelem předpokládaným) je nelze spolehlivě stanovit⁽³²⁾ (Kořenský 1984, 13).

4 HERNÍ PODSTATA ŘEČI

Teprve udělení Nobelovy ceny⁽³³⁾ za aplikaci teorie her na řešení konfliktů a spolupráce mohlo veřejnost upozornit, že hra nenáleží jen do sféry nevážné, ale že může být základem seriózního výzkumu principů chování vedoucích k dosažení žádoucího efektu.

30 „Předmětem této práce jsou úvahy o vztazích obsahu a výrazu, sémantiky a gramatiky a z nich plynoucí návrhy lingvistického modelu konstruovaného ‚ve směru‘ obsah → výraz“ (Kořenský 1984, 9).

31 Odtud snad pramení význam spojení „psát jako Kořenský“, jak jej užívá prof. Oldřich Uličný: překládám jej nejen v obecném smyslu „psát enigmaticky“, ale pro situaci recenzního řízení v podmínkách striktního marx-leninistického materialismu i ve smyslu „psát tak, že cenzor bude uveden ve zmatek a na zásahy do textu rezignuje“.

32 Posléze: „[A]ktivní uživatel jazyka má určité vyjadřovací potřeby; a právě ‚sémantický jazyk‘ formulující konstrukční východisko daného typu lingvistických modelů představuje základní předpoklad uskutečnění vyjadřovacích potřeb mluvčích v podobě základních relačních modelů ‚stavů světa‘, o němž mluvčí vypovídá. Jde tedy o soubor potenciálních relačních objektů intenzionální povahy, které jsou mluvčímu k dispozici, jestliže vstupuje do komunikačních vztahů v rámci daného jazykového společenství. Bez existence tohoto dynamického, ale normovaného souboru relačních modelů ‚stavů světa‘, tj. bez ustálených pravidel jazykového zobrazování skutečnosti, je komunikace stejně nemožná jako bez dynamických, ale normovaných zásad užití výrazových prostředků jazyka“ (Kořenský 1984, 13–14).

33 Nobelovu cenu za ekonomii získal Thomas C. Schelling a Robert J. Aumann roku 2005.

V roce 1993 vychází Petříčkův český překlad díla německého filozofa Eugena Finka⁽³⁴⁾ *Hra jako symbol světa* (německy *Spiel als Welt-symbol*, 1960). Podobenství umožnilo Finkovi osvětlit rozhodovací momenty na cestě životem – resp. v lidském vztahování se ke světu (v konkurenci jiných vztahování se ke světu, v kontextu lidského společenství).⁽³⁵⁾

Ještě dříve se fenoménem hry podstatně zabývá Ludwig Wittgenstein: ve fázi, kdy opouští představu rigidních, exaktně formulovatelných pravidel jazyka, přesouvá pozornost ke sledování pravidlových analogií mezi hrami různého typu a řečovou komunikací. Jde o pravidla, jež nemusí být explicitně dána, a člověk si jich je přesto vědom; může je odpozorovat. A stejně tak si je vědom případných sankcí za porušení pravidel. Při zkoumání podstaty her sleduje Wittgenstein vágnost pojmu.⁽³⁶⁾ Na druhou stranu je zjevně fascinován hledáním jeho hranic.

198. [...] Je to, čemu říkáme „řídít se pravidlem“, něco, co by mohl udělat také jenom jediný člověk jenom jedenkrát v životě? – A toto je přirozeně poznámka vztahující se ke gramatice výrazu „řídít se pravidlem“.

Není možné, aby se nějakým pravidlem řídil jedinkrát jen jeden člověk. Není možné, aby došlo jen jedenkrát k jednomu jedinému sdělení, aby jen jedenkrát byl dán nebo pochopen rozkaz atd. – Řídít se pravidlem, učinit sdělení, dát rozkaz, hrát šachy jsou návyky (zvyklosti, instituce) (Wittgenstein 2019, 102–103).

34 Fink byl žákem Edmunda Husserla a Martina Heideggera; posléze jako Husserlův asistent provázel studiem Jana Patočku.

35 Kořenský Finkovo půvabné dílo zjevně zná; už i proto, že registruje filozofickou a další tvorbu Miroslava Petříčka, takto Patočkova žáka.

36 „69. [...] Hranice [pojmu ‚hra‘ – pozn. MV] neznáme proto, že žádné stanoveny nebyly. Jak bylo řečeno, můžeme – k nějakému speciálnímu účelu – určitou hranici stanovit. Ale uděláme snad teprve tím tento pojem použitelným? Naprosto ne! Leda právě pro tento speciální účel“ (Wittgenstein 2019, 49).

Pozdní Wittgensteinovy práce pochopitelně inspirují i Jana Kořenského (vědomého si právě tak úskalí paralel a metafor ve sféře vědy, registrujícího ovšem metaforu hry přinejmenším u Ferdinanda de Saussura).⁽³⁷⁾ Kořenský rovněž mapuje míru shod a diferencí mezi intencionálními herními a řečovými činnostmi. Jeho opatrnost při ověřování Wittgensteinových úvah je zřejmá: „2. [N]eexistují jiné, popř. silnější argumenty pro Wittgensteinovu herní interpretaci jazyka než princip instrumentalit? 3. Jsou jazykové hry ‚ještě‘ hrami?“ (Kořenský 2014, 207).

V pozadí otázky je (znovu) Hjelmslev, který analogie problematizuje hledáním obecnějších hranic mezi sémiotikami a nesémiotikami, resp. „mezi hrami a sémiotikami, které hrami nejsou“:

Řešení otázky, do jaké míry hry nebo jiné kvaziznakové systémy jako čistá algebra jsou nebo nejsou sémiotikou, je [...] nutno hledat v otázce, zda si jejich vyčerpávající popis vynucuje pracovat s dvěma plány, nebo zda se princip jednoduchosti prosadí do té míry, že je možné se spokojit s jedním plánem (Hjelmslev 1972, 118).

ZÁVĚR

Jan Kořenský dodává české lingvistické literatuře nebyvalou myšlenkovou hloubku, obohacuje ji dalšími mezioborovými přesahy a jejich prostřednictvím i vizí vývoje – jež se s časovým odstupem naplňuje. Jeho mísení témat a přístupů nepůsobí eklekticistně nebo utili-

37 „Jak to bývá, dostávalo se slovo hra do své klíčové pozice [...] postupně a poznenáhlu, dokonce by se dalo říci, že se do ní dostávalo zprvu velmi nenápadně. Jeho narůstající frekvence je zřejmě spojena s výše uvedeným postmodernistickým odmítáním konstant racionalismu. Zároveň však nelze pominout, že uplatnění slova hra se významně projevuje již ve výkladech řeči, jazyka, které představují základy evropských podob jazykovědného strukturalismu (F. de Saussure, L. Hjelmslev), především však ve vývoji směřujícím od novopozitivismu k současným podobám analytické filosofie (L. Wittgenstein) [...]. Wittgenstein však směřuje ke konceptualizaci užívání slova hra tím, že dává herní výklad modelovým sociálním aktivitám, které již běžný jazyk jako hry neoznačuje“ (Kořenský 2014, 190–191).

tárně, protože je ve svém cíli srozumitelné: spojuje-li něco Kořenského s Ludwigem Wittgensteinem (dokonce i raným), něco krom zájmu o jazyk, dorozumívání a jeho filozofické zázemí, je to úporná snaha dobrat se v postupných krocích poznání, třeba i zkusmo, s vyznačováním slepých cest.

Zmíněné vize, formulované ještě v podmínkách dobově příznačné kybernetiky a futuristického umělého intelektu, došly překvapivého naplnění: umělá inteligence nezačala řečově komunikovat díky skokově zrychleným ambientně běžícím analýzám a syntézám lexikálně osazených gramatických stromů (systémových, languových jednotek) aktivovaných ze zásobníku. „Rozmluvila se“ díky schopnosti hledat analogická řešení v objemných rezervoárech řečových produktů. Veškeré obracení pozornosti k sociálním interakcím, jichž je řeč součástí – k řečovým aktivitám spíše než k jejich předpokladům (tj. k systému) –, se potvrzuje jako opodstatněné. S Janem Kořenským víme, že to neznamená popření systému, předpokladu řečové činnosti. Dost možná dokáže umělá inteligence zpětně extrahovat a úhledně popsat gramatiku parole. Jen pro autentickou lidskou hloubku myšlenkové architektury budeme muset dále chodit k osobnostem jako Jan Kořenský.

doc. PhDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Letenská 123/4, 118 00 Praha 1

vondracek@ujc.cas.cz

Tento článek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje
Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

LITERATURA

- Čmejrková, Světlá, Hoffmannová, Jana a Havlová, Eva (eds.). 2010. *Užívání a prožívání jazyka: K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Karolinum.
- Davidson, Donald. 2004. *Subjektivita, intersubjektivita, objektivita*. Praha: Filosofie.
- Frege, Gottlob. 2011. „Základy aritmetiky. Logicko-matematické zkoumání o pojmu čísla.“ In *Logická zkoumání. Základy aritmetiky. Frege, Gottlob*. Praha: OIKOYMENH.
- Helbig, Gerhard. 1991. *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia.
- Hjelmslev, Louis. 1972. *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.
- Chvatík, Ivan. 2007. „Náboženství, nebo politika? K Patočkově pojmu dějinného jednání.“ *Reflexe, filosofický časopis* 33, s. 9–20.
- Kořenský, Jan. 1972. *Komplexní popis výrazové struktury pádu substantiva v češtině*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1984. *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 1989. *Teorie přirozeného jazyka*. Praha: Academia.
- Kořenský, Jan. 2004. *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kořenský, Jan. 2014. *Proměny myšlení o řeči na rozhraní tisíciletí*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Patočka, Jan. 1995a. „Tělo, společenství, jazyk, svět.“ In *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 9–126.
- Patočka, Jan. 1995b. „Problém přirozeného světa.“ In *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 127–202.
- Patočka, Jan. 2008. „Přirozený svět jako filosofický problém.“ In *Fenomenologické spisy I*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 127–262.
- Patočka, Jan. 2014. „Studie k pojmu světa. 6. Dimenze a horizont. Vrstvení horizontů. Horizont a svět.“ In *Fenomenologické spisy III/1*. Jan Patočka. Praha: OIKOYMENH, s. 80–81.

Peregrin, Jaroslav. 1998. *Obrat k jazyku: druhé kolo (Jazyk, myšlení a svět v názorech postanalytických filozofů)*. Praha: Filosofia.

Wittgenstein, Ludwig. 2017. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH.

Wittgenstein, Ludwig. 2019. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofia.